

Anmeldelser

Häxornas Europa 1400–1700. Historiska och antropologiska studier. Udg. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen. (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serie II: Rättshistoriska studier, bd. XIII), Stockholm 1987. 392 s., ill. I kommission hos C. A. Reitzels Forlag. Danske kr. 350,-

I august 1984 mødtes atten forskere i Stockholm til symposiet *Witchcraft, Sorcery, and Crime in Early Modern Europe*. Fem skandinaviske heksetro-forskere og en ungare fremlagde resultaterne af deres arbejde for internationale eksperter, som til gengæld i et sammenlignende øjemed præsenterede generelle temaer omkring den juridiske procedure og hekse-sabbaten.

En række af symposie-indlæggene er nu sammen med andre nyskrevne bidrag udgivet i *Häxornas Europa*. En engelsksproget udgave forventes udgivet i 1989.

Til mødet i Stockholm havde det vist sig umuligt at fremskaffe et indlæg om de islandske forhold; dette er der rådet bod på i den foreliggende bog gennem Kirsten Hastrups artikel »Island: trollkarlar och hedendom«. Ellers præsenteres de skandinaviske synspunkter gennem fire artikler: Bengt Ankarloos »Sverige: det stora oväsendet 1668–1676«, Antero Heikkinen og Timo Kervinens »Finland: den manliga dominansen«, Hans Eyvind Næss' »Norge: den kriminologiska kontexten« og Jens Chr. V. Johansens »Danmark: anklagelsernas sociologi«.

Det ungarske bidrag »Ungern: häxtro och det schamanistiska substratet« er forfattet af Gábor Klaniczay. Dertil er føjet to artikler om Estland; Maia Madars »Estland I: varulvar och giftblandere« og Juhan Kahs »Estland II: kavallerichock mot folktron« samt en om Portugal, Francisco Bethencourts »Portugal: en försiktig inkvisition«.

For *Fortid og nutids* læsere skal blot de skandinaviske bidrag præsenteres nærmere. Eftersom anmelderen selv har forfattet det danske indlæg, synes præsentationen bedst at kunne foregå som en sammenligning mellem de danske og de øvrige skandinaviske forhold.

Bare titlen på Heikkinen og Kervinens bidrag tydeliggør forskellene mellem Danmark og den ene del af den skandinaviske periferi: Finland. Af 641 kendte anklagede var blot 325 kvinder, 51%. I Danmark udgjorde kvinderne 80% af de ankla-

gede. Ganske vist steg kvindernes andel en smule, da de finske processer kulminerede i 1670'erne, men procentdelen nåede aldrig op over 60%. Regionale forskelle kan også iagttages: i Österbotten blev flere kvinder end mænd anklagede, mens der i Karelen så godt som udelukkende var tale om mænd. Når processerne studeres mere indgående, begynder et mønster at vise sig. I Karelen var de anklagede først og fremmest »kloge mænd«; og Kervinen sætter dette forhold i forbindelse med finske folketraditioner og trosforestillinger: i Finland blev det overnaturlige oftere forbundet med mænd end med kvinder. Muligvis nedbrød den centraleuropæiske hekseopfattelse dette ide-kompleks langs den finske kyst, men til Karelen nåede opfattelsen aldrig.

I den anden del af den skandinaviske periferi, i Island, findes det samme mønster. Blot 10 kvinder blev anklaget i de 120 kendte processer, altså blot 8%. Når procentdelen af henrettede tages i betragtning, bliver tallet endnu lavere: kun 4,5%. Kirsten Hastrup synes at knytte samme forbindelse som Heikkinen og Kervinen, mændene udøvede et vidensmonopol, der gjorde dem til ofre for trolddomsprocesserne. Grænsen mellem visdom og magisk kraft var i praksis svær at trække, og den eksisterede overhovedet ikke indenfor kategorien »vidende«.

Disse to bidrag tydeliggør eksemplarisk et af de temaer, der kom til at gå igennem symposiet i Stockholm, center og periferi. Det 16. og 17. århundredes hekse- og trolddomsprocesser var langt fra et så ensartet fænomen, som det i årevis har været den gængse opfattelse at mene. Med den kvindelige dominans lå Danmark midt i centret. På andre punkter var det ikke tilfældet.

Bengt Ankarloos bidrag bygger i det store og hele på hans disputats fra 1971 *Trolddomsprocesserna i Sverige*, (og derved er såvel styrken som svagheden ved det svenske bidrag præciseret), hvor de store processer mellem 1668 og 1677 optog godt og vel 2/3 af bogen. På de 10 år blev godt 400 hekse forhørt, og omkring 1000 børns vidneudsagn blev nedskrevet; m.a.o. var der tale om masseprocesser af et omfang, der overhovedet ikke kendes fra Danmark, og den rolle, børnene spillede som »angivere«, er også ukendt. Processer af tilsvarende karakter kan faktisk kun genfindes i Baskerlandet om. 1610 og til en vis grad i de såkaldte *Zauberer-Jackl*-processer mellem 1675 og 1690 i ærkebispedømmet Salzburg. Det kan naturligvis diskuteres, hvorledes disse »børneprocesser« kom til Sverige,

men et definitivt svar er ikke givet. Det er imidlertid påfaldende, at såvel Baskerlandet som Sverige ud fra en hekseprocessernes center-periferi model må betegnes som liggende i periferien, mens Danmark atter kan betragtes som i centret.

Af forskellige årsager er Finland, Island og Sverige således anbragt i hekseprocessernes periferi. Derfor kan det også undre, at Hans Eyvind Næss af al magt søger at få Norge placeret lige midt i centret, hvorved han synes at overse Norge som periferi og Danmark som center i dobbeltmonarkiet. Desværre har Næss i den grad skåret sit bidrag til, at læserne er ude af stand til at se dette forhold. Af samme grund tager jeg mig den frihed at benytte Næss' bidrag fra Stockholm-symposiet til et forsøg på at demonstrere center-periferi opfattelsen.

Næss anfører ofte, at processerne blev ført med langt skrappere midler, end det var tilfældet i Danmark. Tortur før endelig domfældelse var ikke helt usædvanlig; præsterne og de danske fogeder spillede en meget central rolle i, at de norske processer oftere end de danske fik overtoner af djævelpagt og sabbatdeltagelse. Præsterne havde ansvar for forhørene både før og under torturen, og spørgsmålene synes at have været i overensstemmelse med de dæmonologiske håndbøgers spørgelister. Næss kan konkludere (p. 322), »myndigheterna försökte alltså inte alltid göra rättegången rättvis och laglig, utan kringgick bestämmelserna för att få så många beklannelser som möjligt«.

Stillet over for disse oplysninger, er det beklageligt at andre, mindst ligeså interessante, er blevet fjernet. Procesintensiteten var specielt høj i Finnmarken, hvor 16% af de kendte processer fandt sted, hvilket skal stilles over for den kendsgerning, at under 1% af den norske befolkning boede i Finnmarken. I 1609 ved vi, at myndighederne i København krævede processer i Finnmarken, fordi man havde observeret en særlig slags trolddom i monarkiets nordligste og *fjernest* (anm. fremhævelse) del. Ligeledes ved vi at Christian III anbefalede, at lutheranismen kun langsom skulle indføres i Norge for at undgå oprør. M.a.o. var myndighederne klar over, at forholdene i Norge var meget forskellige fra forholdene i Danmark: ikke blot gav de fjerneste egne grobund for den værste tænkelige trolddomsudøvelse, men stod man ikke også over for et næsten hedensk folk?

Christian III's anbefaling skal ses i lyset af, at det tog længere tid i Norge at få enten fjernet eller omskølet de tidligere katolske præster. I 1568 konstaterede en dansk kommission, at der var alt for mange helgenbilleder i Bergens kirker. Da biskoppen fjernede billederne, var resultatet stærke protester fra befolkningen og magistraten. Dette tydeliggør, hvor svært det ville blive at få lutheranismen gennemført, og bag katolske relikter kunne muligheden for trolddom ligge gemt. Dertil kom, at da biskop Jørgen Eriksen i Stavanger i 1593 fik gennemtrumfet en kriminalisering af den hvide

magi, af de »kloge kunster«, var en af præmisserne selvfølgelig, at de remser, de »kloge folk« benyttede, ofte havde deres oprindelse i katolske bønner.

Af selv samme grunde måtte der skrives langt hårdere ind over for Norge end over for Danmark. En del taler for, at centralmyndighederne i København rent ud sagt begyndte en hårdhændet akkulturationsproces i Norge, der havde til hensigt at føre nordmændene ind i de rette lutheranske tankebaner. Noget kunne tyde på, at myndighederne følte, at den hårde politik havde opfyldt sin mission. Vi ser følgelig, at da den fælles trolddomsforordning blev udstedt i 1617, blev de »kloge kunster« om ikke afkriminaliseret, så blev straffen i Norge dog formildet fra dødsstraf til landsforvisning.

Næss kan således nok have ret i, at det var danske fogeder og præster, der stod bag den brutale gennemførelse af trolddomsprocesserne i Norge, mens hans forklaringsmodel forekommer simpelthen for bastant. Hvad enten han havde valgt en center-periferi-model eller en akkulturationsmodel, ville han have opnået et mere nuanceret billede, der ville kunne give ansatser til en forklaring af, hvorfor forholdene var anderledes i Norge, end de var det i Danmark.

Häxornas Europa afsluttes med et spændende bidrag af E. William Monter, der kan påvise en sammenhæng mellem de store svenske processer og Salem-processerne i 1692 i Massachusetts. Nok var Skandinavien periferi i forhold til hekseprocessernes centraleuropæiske center, men påvirkning udgik også derfra.

Jens Chr. V. Johansen

Niels Hemmingsen. Vejledning i ægteskabsager 1572. Oversat og med indledning og noter ved Richard Mott. Forlaget Øresund, 1987. 167 s. Ill. Kr. 180,-

Ægteskabslovgivning i Danmark, især efter reformationen, er nok et område, der er værd at beskæftige sig med og et initiativ som dette, oversættelsen af Hemmingsens latinske skrift fra 1572, bør hilses velkomment. Da undertegnede ikke er filolog og ikke kender det latinske forlæg, må jeg nøjes med at bedømme oversættelsen ud fra dets læseværdighed. Den virker levende og mundret og absolut værd at læse.

Desværre må oversættelsen stå alene, idet hverken indledning eller noter er til hjælp for læseren. Indledningen består af nogle løsere betragtninger over Hemmingsen, middelalderfilosofi og »kejsreretten«, hvor især det sidste åbenbart har til hensigt at forvirre snarere end at oplyse læseren. Den afsluttes med et kort karakteristik af Frederik II som en drukkenbolt, der efter »flere års trakasserier« afsatte Hemmingsen som professor. Bortset fra at udgiveren herved ignorerer senere års forsk-

ning, især af Frede P. Jensen, der har givet et betydeligt mere nuanceret billede af denne monark, så drejer disse »trakasserier« sig om de dogmer, der dannede grundlaget for den endnu unge og stadig sårbare danske lutheranske kirke.

Noterne er oplysende omend ikke alle relevante, og det er ganske tilfældigt, hvad der er forklaret og hvad der må stå alene.

Det havde været bedre, om udgiveren havde sat sig ind i sit emne og besluttet sig til enten at lave en ordentlig kildeudgave, indeholdende den latinske tekst med oversættelsen plus Hemmingsens danske tekst, også fra 1572, samt ordforklaringer og oplysninger om originaludgaver, eller en kommenteret oversættelse med en kvalificeret diskussion af værkets betydning for Frederik II's ægteskabsordnans fra 1582, af dansk ægteskabslovning og retspraksis fra reformationen til 1582, af udenlandsk lovgivning, der har haft indflydelse i Danmark, samt en præsentation af Hemmingsens liv og værker.

Grethe Jacobsen

Hans Krøngaard Kristensen: Middelalderbyen Viborg. Forlaget Centrum, 1987. 155 s. Ill. Kr. 275,-.

Anemette S. Christensen: Middelalderbyen Odense. Forlaget Centrum, 1988. 204 s. Ill. Kr. 295,-.

Marianne Johansen: Middelalderbyen Køge. Forlaget Centrum, 1986. 110 s. Ill. Kr. 245,-.

Det store projekt om 11 middelalderbyer, der startede udgivelsen af resultaterne af projektet med Middelalderbyen Ribe i 1985 (anmeldt i *Fortid & Nutid* 1985 – 4. hft.), har efterhånden barslet med flere bøger. De tre foreliggende værker er i samme udstyr som den første, dvs. i stift bind, stort format og tospaltet sat op. Det er rimeligt, men lidt kedeligt boghåndværk. Man kan måske diskutere, om omslagets farve (lilla) er smuk.

Alle de hidtidige udgivelser (og formentlig også de øvrige) følger et vist mønster i disposition, omend der er blevet plads til mindre afvigelser. I hovedsagen er rækkefølgen i beskrivelserne som følger: Først gennemgang af kilder og litteratur, dernæst naturgeografiske forhold, ældre bebyggelser i området, trafikforhold, befæstning, gejstlige institutioner, gader og torve, ejendomsforhold, administration og verdslige institutioner, bebyggelsen, reformationens betydning for byen og sluttelig en kronologisk opbygget sammenfatning. Alle værker er naturligvis forsynet med sted- og sagregister, kilde- og litteraturfortegnelse samt et engelsk resume. Med undtagelse af Middelalderbyen Køge forefindes ligeledes forskellige bilag til uddybelse af f.eks. ejerforhold, gadenavne m.m.

Ensartetheden i værkernes emneopdeling er hensigtsmæssig for brugerne, da man forholdsvis

nemt kan sammenligne de forskellige byers udvikling indenfor de behandlede emner, hvilket er et af formålene med undersøgelserne.

Som fast fællestræk kan også nævnes, at alle bøger har et enslydende forord med en redegørelse for Projekt Middelalderbyens formål og forløb.

Hans Krøngaard Kristensen har i Middelalderbyen Viborg fået bistand af Jens Velle, der har forfattet et par afsnit om byens gejstlige institutioner, ligesom Anemette S. Christensens værk om Odense har Per Kristian Madsen som forfatter af to kapitler om hhv. »Byen nord for åen. Befæstning og møller« og de gejstlige institutioner

Alle tre værker er grundige og saglige, man får alle de topografiske oplysninger, man kan ønske sig på et fornuftigt grundlag. Som udgangspunkt for videre undersøgelser, sammenlignende eller af enkelte byer, må disse værker siges at være uvurderlige. Men det er karakteristisk, at form og fremstilling ikke er beregnet på at gøre bøgerne let tilgængelige for lægmand. Ligesom det var tilfældet med værket om Ribe, priser man sig som læser lykkelig for det sammenfattende afsnit til sidst, uden hvilket det er meget svært at overskue den brogede og store mængde af oplysninger, der findes i de enkelte kapitler. Det kan derfor anbefales, at man starter med at læse sammenfatningen. Det vil også være en god ide at have et moderne kort over både by og omegn liggende foran sig, når man skal orientere sig om diverse arkæologiske fund og huse, der beskrives. Her hjælper de anvendte kort ikke meget, medmindre man er stedkendt i den pågældende by.

Af det foregående kunne man måske fristes til at tro, at de tre bøger er meget lig hinanden. Det er imidlertid kun tilfældet ved en overfladisk betragtning. Det kommer tydeligt frem, at de tre byer har en helt forskellig karakter, alene på grund af årsagerne til deres opståen og deres beliggenhed. Viborg er en indlandsby, hvis opståen skyldes naturgivne vejforløb, tingsted og religiøse institutioner. Den er opstået i vikingetiden ud af en spredt bebyggelse af vanskeligt erkendelig karakter, har udviklet sig på grund af centrale religiøse og verdslige (retlige) funktioner for en landsdel (Nørrejylland), og skifter karakter ved reformationen, der medfører nedlæggelse af mange af de gejstlige institutioner. Odense er ligeledes opstået i vikingetiden ved en vigtig trafikåre, har fået en central funktion af kirkelig art (nævnt første gang som bispeby 988 i et tysk dokument, og har også siden haft en central position for en landsdel, Fyn. Men Odense har haft en havn med sejlmuligheder til og fra, mens Viborg har haft forholdsvis langt til Limfjorden. Deres senere udvikling viser jo også, at Odense har haft bedre naturlige forudsætninger for at blive en storby. Viborg har ligesom Roskilde bemærkelsesværdigt mange sognekirker, nemlig 12 i middelalderen (dertil kommer klostrenes kirker), hvilket ikke har været tilfældet for Odense (tre plus domkirke).

Køge er først anlagt mellem 1280 og 1288, har gode besejlingsforhold, men ingen centralfunktioner overhovedet, bortset fra sin funktion som handelssted for sit opland.

Den forskellige alder mellem Køge på den ene side og Viborg og Odense på den anden afspejles naturligvis i karakteren af kildematerialet, både det skriftlige og det arkæologiske. Der er foretaget forholdsvis mange undersøgelser i både Odense og Viborg, hvilket også har været nødvendigt for at klarlægge deres oprindelse i vikingetiden. De er åbenbart nogenlunde jævnaldrende som bysamfund og har måske ovenikøbet begge en hedensk religiøs fortid som kultsteder. Køges ældste historie kan belyses i skriftlige kilder og vi kan ovenikøbet næsten præcist tidsfæste dens opnåelse af købstadsstatus. Både Viborg og Odense har været store og betydningsfulde byer efter middelalderlige forhold, mens Køge aldrig har kunnet prale af nogen glørværdig fortid. Køge er typen på den almindelige handelsplads, grundlagt som købstad af kongemagten i løbet af 1200-årene med en funktion som marked for den lokale handel. Odense og Viborg har centrale funktioner af administrativ karakter, som ikke findes i Køge.

Reformationen fik forskellige virkninger for de tre byer som en naturlig følge af den forskellige gejstlige dominans. Viborg ændredes kraftigt som følge af nedlæggelser af gejstlige institutioner, kirker og kirkegårde, Odense, som var knap så domineret af gejstligheden, ændredes noget, mens reformationen praktisk taget ikke satte sig topografiske spor i Køge. Økonomisk kunne man forestille sig, at især Viborg ville have lidt under gejstlighedens nedgang, men det ser interessant nok ikke ud til at være tilfældet. De ændringer der sker, synes at være rent topografiske i form af bebyggelse af kirkegårde og fjernelse af kirker.

Det ligger i oplægget til publikationerne af Projekt Middelalderbyen, at der først og fremmest skal være tale om opsamling af det ved projektets afslutning kendte kildemateriale om de forskellige byer i middelalderen. Den afsluttende sammenfatning har så karakter af en kortfattet syntese, anlagt på baggrund af dels tidligere undersøgelser, dels supplerende udgravninger og boreriger i projektets regi. Det omfattende arkæologiske materiale fra Viborg og Odense er her for første gang præsenteret i sammenhæng med alt andet tilgængeligt kildemateriale, og man ser for første gang Køges middelalder sat i sammenhæng med andre byers udvikling. Det bliver meget interessant at se alle 11 udgivelser i sammenhæng, således at man får et repræsentativt udsnit af landets middelalderbyer. Hvis kvaliteten og grundigheden i alle efterfølgende publikationer fra projektets side svarer til de hidtidige, så har projektet opfyldt sine mål.

De anker, der kan anføres overfor de enkelte værker, er som nævnt uoverskuelighed og manglende læsevenlighed. Især bindet om Viborg er

præget af en lidt kompliceret fremstillingsform (om man kan lide anvendelsen af ordet »omendskønt« i moderne dansk i stedet for »selvom« er måske en smagssag), og desuden er kvaliteten i de anvendte illustrationer ikke altid overbevisende. Især et foto af Borgvold (s. 116) giver problemer, da man faktisk overhovedet ikke kan se andet end fortov, vej og træer på fotografiet. Kortmaterialet er generelt glimrende, men det grundkort, som projektet har udarbejdet (vist s. 11), er i så lille format, at man nærmest skal bruge lup for at læse gadenavnene og matrikelnumrene. Endelige bemærkes det, at korrekturlæsningen på det engelske summary ikke kan have været alt for grundig. Alene i det første afsnit kan tælles fire tryk- eller stavfejl. Alt dette er imidlertid petitesseer i forhold til den nytte, fremtidig forskning i Viborgs ældste historie kan have af dette værk.

Værket om Odense er noget lettere læseligt, især Per Kristian Madsens afsnit er en fornøjelse at læse. Men også her er illustrationerne af og til svære at få noget ud af. Det ser ud som om materialet er gengivet i en for mørk kvalitet, men der er ikke anvendt så mange fotos som i Viborgbogen, og kortmaterialet står naturligt nok klarere. Grundkortet over Odense skal man bruge lup for at læse gadenavne på, hvilket ikke er for heldigt. Her er matrikelnumrene slet ikke med.

For såvel værket om Viborg som værket om Odense gælder, at de holder sig indenfor de af projektet afstukne grænser. Der er tale om topografisk beskrivelse, og alle overvejelser og diskussioner angår den topografiske udvikling. Her adskiller Køgebogen sig noget fra de andre, idet der er blevet plads til adskillige fornuftige betragtninger over den videre betydning af anlæggelse og fremvækst af byen i forhold til både nært og fjernere opland, og Køges rolle i forholdet til andre byer i Øresundsregionen overvejes også. Værket er altså mere sammenhængsorienteret end de øvrige. Særlig interessant forekommer konstateringen af, at Køges gadenet stadig falder sammen med det oprindelige, ligesom det forekommer sandsynligt, at man ved anlæggelsen bevidst har arbejdet med krumme gader for at bryde blæsten. Middelalderbyen Køge er generelt let læselig og mere overskuelig end de andre. Det er selvfølgelig tildels et resultat af et væsentlig mere overskueligt kildemateriale end for de andres vedkommende, ligesom byens historie heller ikke er så lang og broget. Men fremstillingsformen, det sproglige, er væsentlig venligere overfor læseren, hvad man glæder sig over. Illustrationerne lider under de samme mangler som nævnt ovenfor. Det fotografiske materiale er simpelthen gengivet for dårligt og i for småt format, og grundkortet er svært at læse gadenavne på. Derfor den ovenfor nævnte kommentar om, at det letter forståelsen af fremstillingerne at have et moderne kort ved siden af sig under læsning af alle tre værker.

Ser man bort fra irriterende detaljer, så vil især professionelle historikere og arkæologer sammen med kyndige lokalhistorikere kunne få uendelig meget glæde af disse værker, der rummer et væld af oplysninger, som ikke tidligere har været offentliggjort.

Alle med interesse for middelalderens byer må hilse projektets publikationer velkomne, og forskningsrådet må siges at have fået noget for sine penge. Fortsætter linien i de resterende værker, har vi fået et værdifuldt instrument af betydning for historieforskningen.

Flemming Nielsen

Anders Monrad Møller: Jagt og skonnert. Studier i den danske provinssøfart i tiden fra 1814 til 1864. Falcon Bøger. 1988. 273 sider + 1 microfiche, ill. Kr. 295,-.

Når Anders Monrad Møller udgiver en ny bog, forventer man, at den både omhandler et væsentligt emne og er meget velskrevet. Og lad det være sagt med det samme: begge dele opfyldes til fulde i »Jagt og skonnert«.

Bogen er på flere måder en fortsættelse af forfatterens disputats, »Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinser søfart i det 18. århundrede«, som udkom i 1981 (jævnfør min anmeldelse i bind XXIX 1982 side 522–525). Kronologisk er fremstillingen nu fortsat fra 1814 til 1864. Tematisk er behandlingen noget udvidet. Fremstillingen falder således i tre afdelinger, hvoraf den første (om selve handelsflåden og dens sammensætning, ejerforhold og skibsbygning) nogenlunde svarer til disputatsens temaer, medens anden del (om rammerne for skibsfarten hjemme og ude, nemlig havne, skibsafgifter, traktater og konsulatsvæsen) og tredje del (om udenrigsfarten) er nyoptagne temaer. Denne uvidelse af horisonten har gjort behandlingen af perioden 1814–1864 særdeles perspektivrig.

Allerede fra starten lægger Anders Monrad Møller ud med en veloplagt polemisk gennemgang af hovedværkerne i den danske søfartslitteratur. Han konstaterer dér helt korrekt, at dels har første halvdel af 1800-tallet aldrig fået nogen grundig behandling, og dels er det lidet, der er skrevet om perioden, domineret af, hvad han kalder »københavnriet som traditionsbærende element i dansk søfartshistorie«. Hele Monrad Møllers bog kommer da også til at danne en modpol til hovedstadscenteringens fantasiløshed og oftest ringe faglige kvalitet.

For perioden fra 1832 og frem har Monrad Møller således som den første anvendt den foreliggende omfattende publicerede søfartsstatistik! For årene mellem 1814 og 1832 er det derimod mere forståeligt, at han er den første, som har sat sig for at fremdrage de mange data fra utrykte arkivalier

såsom de enkelte toldsteders skibslisters, suppleret med oplysninger trykt i Handels- og Industritidende for visse år. Forfatteren beskæftigede sig med beslægtede emner allerede i bogen »Københavns handelsflåde 1814–1832. En historisk statistisk detailundersøgelse« fra 1974; desuden kommer hans velkendte skarpsindige og udbytterige arkivheuristik til god gavn.

Bogen viser ved hjælp af de mange opstillede tabeller og grafer, at provinsflådens nettotonnage-tab under Napoleonskrigene var relativt lille – og endda hurtigt blev genvundet. Blandt de særlig udprægede vækstområder allerede i 1820'erne var Sydfyn. I 1832 var der hjemmehørende cirka 16.000 kommercelæster i henholdsvis København, de kongerigske provinser, Slesvig og Holsten; men i 1862 var tallene henholdsvis 20.000, 50.000, 30.000 og 25.000 læster de fire steder. I de kongerigske provinser var fremgangen geografisk meget bredt fordelt – hele tiden med Svendborg, Ålborg og Fanø som de største tolddistrikter.

Den kraftige tonnagetilvækst skyldtes dels, at der blev flere skibe, dels at disse blev større. I 1820'erne var jagten den dominerende fartøjstype; men da denne af praktiske grunde ikke kunne bygges større end cirka 50 kommercelæster, afløstes den efterhånden af skonnerten, som kunne gøres større og endda havde en mere handy rigning.

I spørgsmålet om fartøjstyperne – som i bogen i øvrigt – er der ingen tvivl om, at Anders Monrad Møller har ret i sine konklusioner. Men selv om han overalt forholdsvis indgående gør rede for sin heuristiske og teknisk-metodiske fremgangsmåde over for det ofte ufuldstændige kildemateriale, kan det være svært at danne sig et præcist indtryk af pålideligheden af de opstillede tabeller (eksempelvis side 51f og 214–216).

Dette gælder også i høj grad, når talen er om ejer- og rederiforholdene, som de giver sig til kende i toldlisterne fra de udvalgte år 1828, 1843 og 1858.

Afsnittet om provinsernes havne er helt nyt i den forstand, at de aldrig tidligere har fået nogen samlet historisk fremstilling. Udbygningen af de seks udvalgte havne blev til i frugtbar samvirke mellem overordnet central kontrol og lokale interesser. Moderniseringer og nyanlæg svarer ganske godt til stigningen i den samlede tonnage.

Endelig danner en grundig og nyttig gennemgang af reglerne for skibsafgifter, traktaterne med fremmede magter og hele konsulatsvæsenet baggrund for den afsluttende beskrivelse af de kongerigske provinsernes udenrigssøfart. Her beholdt Norge efter 1814 i lang tid sin position som vigtigste søværts handelspartner; men forskellige østersøhavne fik stigende betydning; England og Skotland var imidlertid allerede omkring 1830 nået op på siden af Norge og var gennem resten af perioden frem til 1864 langt den vigtigste destination. Sejladsmønstrene er først og fremmest beskrevet ud fra konsulatsarkiverne – som er endnu en hidtil meget sparsomt udnyttet kildegrube.

Afsluttende drøfter Monrad Møller kort, men overbevisende årsagerne til provinsflådens opsving, som blandt andet gav sig udslag i tredoblingen af tonnagen gennem det undersøgte halve århundrede. Årsagen hertil var ikke alene at finde i landbrugets produktionstilvækst med deraf følgende korneksport. Der var i lige så høj grad tale om, at provinsflådens ejere på et tidligt tidspunkt gik ind i rederidrift i moderne forstand og lod skibene sejle i fragtfart, som var klart adskilt fra handel som sådan.

Ved skæbnens ironi fragtede sejlskibene fra England først og fremmest kul hjem, som blandt andet skulle bruges i de opdukkende dampskibe. Disse koncentrerede sig dog endnu mest om persontransport, postbesørgelse og lidt stykgodstransport. Sejlskibenes svanesang kom først til at ligge efter 1864.

Forhåbentlig vil Anders Monrad Møller fortsætte sin meget kompetente og veloplagte fremstilling også for den periode.

Erik Gøbel

Samspillet mellem organisationer og stat. Studier inden for indenrigsministeriets og handelsministeriets område 1879–1950. Af Birgit Nüchel Thomsen, August Wiemann Eriksen, Michael Hertz og Karen Hjort. Administrationshistoriske studier nr. 13. Rigsarkivet og G.E.C. Gad. 1987. 435 s. Ill. Kr. 134,-.

I Rigsarkivets fortræffelige serie af administrationshistoriske studier er man med denne bog nået til nr. 13, og lad det være sagt med det samme: Det har absolut ikke været uheldbringende at blive placeret med det nummer, også selv om der for en gangs skyld har været flere forfattere til en af seriens bøger.

Undersøgelser af forholdet mellem stat og organisationer hører til et af de uopdyrkede områder inden for historieforskningen. Vel har man været klar over eksistensen af et udbygget samspil mellem staten og organisationerne, men deciderede historiske undersøgelser af relationerne og konsekvenserne heraf er yderst sparsomme både i den danske og den internationale litteratur. Det er blevet ved den politiske historie med stærk fokus på ledende politikere og deres ageren i en udvalgt varm sag. Historikerne har taget grundlovens ord om, at den lovgivende og udøvende magt ligger hos Folketing og regering, for pålydende og har vendt det blinde øje til den indflydelse, der kunne ligge hos uautoriserede politiske aktører som centraladministrationens embedsmænd og organisationernes folkevalgte og ansatte ledelser.

Derved er studiet af samspillet blevet overladt til politologerne, som har skrevet både meget og godt om emnet. Men set med en historikers øjne har det betydet, at perioden før 1945 er blevet meget lidt

behandlet. Desuden har politologerne interesseret sig mere for generelle strukturer end konkrete processer, og specielt har korporatisme-begrebet været behandlet meget i de sidste 15 års politologiske litteratur.

Affødt heraf er historikerne også i de seneste år blevet mere interesserede i samspillet. Senest har således Statens Humanistiske Forskningsråd iværksat et initiativområde omkring dansk politik, hvor der bl.a. bliver lagt vægt på interesseorganisationernes rolle i den politiske proces. Leder af dette initiativ er *Birgit Nüchel Thomsen*, som også er ankerkvinde på denne bog.

Hun redegør i det indledende afsnit kort og klart for den hidtidige politologiske forskning og lægger især vægt på spørgsmålet om, hvor den faktiske indflydelse ligger. Er den hos politikerne, i centraladministrationen, hos organisationerne eller hos dem allesammen i et komplekst samspil, der leder frem til en sektorisering af bestemte politikområder?

I fire lange artikler undersøges Handelsministeriets indflydelse i forhold til især Indenrigs- og Udenrigsministeriet, organisationernes indflydelse på Handelsministeriet og politikernes betydning for politikudformningen.

August Wiemann Eriksen lægger for med en interessant og meget kompetent artikel om Handelsministeriets oprettelse (s. 35–151). Ministeriet blev til i 1908, men forud var gået tre årtiers pres fra handelsorganisationerne for at få oprettet et handelskammer eller departement, som kunne fremføre deres interesser og bryde agrardominansen. Men netop synet på et handelsministerium som byorganisationernes forlængede, upolitiske arm i regeringerne skulle blive stærkt medvirkende til, at ministeriet frem til 30'ernes reguleringsøkonomi var meget svagt. Andre ministerier var vrangvillige til at afgive betydningsfulde ressortområder. Det var også vanskeligt for det nye ministerium at tiltrække embedsmænd fra de øvrige departementer. Men først og fremmest var ministeriet politisk svagt. Mange skiftende og svage ministre gjorde deres til det, men mest afgørende var egentlig ministrenes definition af deres egen rolle. Handelsministrene var som regel grosserer og opfattede sig selv som byerhvervenes talerør i regeringerne. Men herved blev ministrene og ministeriet mere et mellemed mellem organisationerne og regeringerne end et ligeværdigt led i centraladministrationen og regeringerne. Efter at Det Radikale Venstre havde overtaget regeringsmagten i 1913 søgte de med held at udpege en politiker til handelsminister. Men Venstre med dets forkærlighed for sektorisering af politikken faldt i 1920 tilbage i den gamle skure og udnævnte en grosserer.

Michael Hertz redegør i den anden artikel (s. 153–232) for de langvarige forhandlinger, der ledte frem til den reviderede næringslov i 1931. Formålet med artiklen er at belyse den indflydelse, som de forskellige aktører – organisationer, em-

bedsmænd, politikere – havde på en konkret lovgivning, og det er der kommet en interessant, omvendt en til tider lidt for detaljeret artikel ud af.

Hertz viser, at centraladministrationen allerede før 1. Verdenskrig fik fastlagt, hvem der kunne betragtes som hovedorganisationer og dermed være forhandlingsberettigede i modsætning til brancheforeninger eller sammenslutninger, der ikke kunne siges at have en tilstrækkelig bred medlemskare til at kunne tale på hele standens vegne.

Med organisationernes deltagelse i udvalg og kommissioner blev det principielle spørgsmål om forholdet mellem kommissioner og rigsdag flere gange berørt. I hvor vidt udstrækning binder en kommissionsbetænkning regering og parlament, og er det en kommissions opgave at politisere ved at skabe kompromiser og så vidt muligt enige indstillinger, eller er det en kommissions opgave blot at klarlægge synspunkterne hos de enkelte parter (erhvervsgræne)? Det Konservative Folkeparti har traditionelt lagt stærk vægt på magtens tredeling, medens både Venstre og Socialdemokratiet har været mindre betænkelige ved at give kommissioner en fremskudt placering.

Michael Hertz får meget godt belyst de underliggende holdninger i næringslovgivningen hos partierne. Socialdemokratiet var ud fra et forbrugersynspunkt den stærkeste fortalere for fri konkurrence mellem de næringsdrivende, medens både V og K ønskede reguleringer. Hertz' arkivgranskninger i organisationernes og Handelsministeriets arkiver sætter ham også i stand til nøje at følge forholdet mellem de to parter. Han kan herigennem vise, at ikke alene var handelsorganisationerne afhængige af ministeriet. Grosserer-Societetets Komité's opbakning og sagkundskab var også en livsbetingelse for Handelsministeriet. Hertz påviser også, at der på trods af liberalisme og de-regulering i 20'erne skete en øget inddragelse af organisationerne i forvaltningen.

En lille rettelser: den anden aktieselskabslov er ikke fra 1929, men fra 1930 (s. 168).

Karen Hjorth følger i sin artikel spillet om lukkelovgivningen 1908–1950 (s. 233–306). Dengang som nu var en revision af lukkeloven en lang affære, hvor synspunkterne ikke altid fulgte partilini-erne, og hvor det for organisationerne kunne være vanskeligt at holde styr på gelederne. Artiklen bekræfter Michael Hertz' bidrag i, at der i 20'erne skete en ændring af forholdet mellem organisationer og parlament/centraladministration. Hvor 1922-lukkeloven var blevet til som forslag i ministeriet, blev det praksis fra den begyndende revision få år senere, at de interesserede parter udarbejdede lovforslaget. Som noget nyt kom der fra SR-regeringens tiltræden i 1929 forbrugerrepræsentanter med i kommissionen. Fra omtrent samme tidspunkt blev omfangsrige kommissioner kutyme og forsøg på at barbære i antallet blev stærkt afvist af de forskellige parter.

Forfatterens konklusion er i øvrigt, at de væsentligste ændringer i lukkeloven ikke så meget er blevet til som følge af kommissions- og folketingsbehandling, men mere er et udslag af verdenskrigenes vaner med kortere arbejdstider.

Birgit Nüchel Thomsen slutter bogen af med en interessant og velskrevet artikel om monopollovgivningen 1919–1937 (s. 307–411). Indsigt med karteller og monopoler var allerede under den radikale regering 1913–20 en mærkesag, men en effektiv lov blev standset af regeringsomvæltningerne i 1919–20. Den efterfølgende V-regering var ret ligeglad med en monopollovgivning, indtil den med erfaringerne fra 20'ernes heftige arbejdskampe kom på andre tanker, omend dens begreb om karteller og monopoler var temmelig uudviklet. Resultatet blev det, som Venstre kaldte erhvervsfrihedsloven af 1929 – af modstandere kaldt tugthulsoven – og som var vendt mod lønmodtagerorganisationerne. Men byerhvervsorganisationerne blev også ramt. Da SR-regeringen i 1936 fik flertallet i begge ting, blev loven ophævet til lige stor glæde for lønmodtagere og arbejdsgivere.

I brede kredse af Venstre var man stærkt kritisk overfor monopoler og prisaftaler, men partiet med Madsen-Mygdal-fløjen i spidsen ville på den anden side ikke vide af statsregulering. For dem at se skulle fri konkurrence gøre kål på karteller. Sammen med de Konservatives og Industrirådets kraftige modstand måtte resultatet blive en meget vat-tet prislov i 1931. SR-regeringen ændrede loven i 1937 til en moderne prisaf talelov med registreringspligt og mulighed for priskontrolrådet for at tage undersøgelser op på eget initiativ.

Det er en meget spændende sag, Birgit Nüchel Thomsen har boret i, og den peger også på nogle generelle træk i politikudformningen. Først og fremmest viser undersøgelsen, at jo mere politiseret og principiel en sag er, jo ringere indflydelse har organisationerne på udfaldet. I den situation bliver rigsdagsudvalgene det centrale politiske beslutningssted. En så stærkt politiseret sag som monopollovgivning giver også kun et ringe samspil mellem centraladministrationen og organisationernes administrative ledelse. Samspillet foregår i stedet mellem medlemmerne af rigsdagsudvalgene og organisationernes specielt nedsatte udvalg.

Er man tilhænger af magtens tredeling peger undersøgelsen i den glædelige retning, at partierne i politiserede sager optræder relativt uafhængigt af organisationerne. Der er naturligvis en vis sammenflydning mellem parti og organisationer, f.eks. mellem de konservative og Industrirådet, men det er mere et udslag af nogle fælles grundholdninger end af organisationspåvirkning af politikerne. Går partierne kort- og langsigtede mål på tværs af organisationernes interesser, vejer de politiske interesser tungest. Det er i det mindste konklusionen på denne undersøgelse.

Alt i alt er bogen et rigtigt godt eksempel på, hvad arkivarerne på Rigsarkivet bruger deres

forskningstid på. På plussiden tæller også, at der er tale om smukt boghåndværk, og at bogen har et fyldigt navne- og stikordsregister. Desuden er den rørende billig. 134 kr. for 435 indholdsrige sider i stiv indbinding.

Flemming Just

Husmandskonerne fortæller. 15 erindringer fra det 20. århundrede. Ved Marianne Zenius. Gad 1987. 223 s., Ill. Kr. 148,-.

Vi der valgte landet. En bog om kvinder i dansk landbrug. Ved Ulla Skovsbøl Knudsen. Forlaget Klim 1988. 280 s., Ill. Kr. 248,-.

I anledning af De danske Husmandsforeningers Husholdningsudvalgs 50 års jubilæum har Marianne Zenius redigeret en fin samling af beretninger om husmandskonernes liv og virke.

Erindringerne er indsamlet i forbindelse med forarbejdet til bogen *Landbokvinden i det 20. århundrede* (1982). Erindringerne blev skrevet efter en spørgeliste, der skulle sikre konkrete oplysninger om kvindernes barndom, ungdom, ægteskab og deres gøremål ude og inde. Det forekommer skematisk, ikke desto mindre er erindringerne meget læsevenlige og indsigtfulde. Der er liv og glød i beretningerne. Det kan blandt andet skyldes, at foruden at kvinderne har haft et meget arbejdsomt liv, så er det kvinder, der har haft overskud til at engagere sig udadtil i husholdningsforeninger, menighedsråd, ungdomsforeninger, skolekommissioner og meget andet. Erindringerne er redigeret således, at vi ikke får f.eks. 15 næsten ens beskrivelser af storvask. De er dernæst udvalgt, så der er en geografisk spredning, medens kvinderne derimod ikke afviger så meget i alder. De er født i årene fra 1897-1919.

Hver af de 15 erindringer indledes med data om personen: fødselsår, -sted, forældrenes stilling og året for indgåelse af ægteskab. Flertallet af kvinderne har levet både deres barndom og voksenliv på en lille ejendom. At ernære sig selv og sin familie på et husmandsbrug kan ikke lade sig gøre i dag. Det er godt, vi har fået et dokument fra den del af befolkningen, der har rod i dette miljø.

Erindringerne fremtræder med titler fra erindringskriverne. Her kan nævnes: »Vi har haft gode, slidsomme år«, »Barndommens ydmygelser glemmer jeg aldrig«, »Vi købte intet, før vi havde pengene«, »Det gav rank ryg og lyse tanker« og »Den dag spiren blev lagt til rødstrømpen«.

Mange af kvinderne har hjulpet til i mark og køkken og malket fra de var 6-7 år, samtidig med at de fulgte hverandendagsskolen. Tid til at læse blev der ikke; det skulle man snige sig til i sene aftentimer under dynen. Flere af kvinderne har siden udvidet deres kundskaber ved at gå på aftenskole, husholdningskurser og ungdomsfore-

ningsmøder. Det var ellers ikke så lige en sag, man skulle spørge om lov til at gå ud om aftenen, når man arbejdede som tjenestepige på en gård. »Der blev jo på en måde ført opsyn med os, hvad tid vi kom hjem, men det følte vi som noget naturligt«. Der er erindringer om gode pladser, hvor kvinderne følte sig som én af familien og om barske vilkår, hvor de måtte slæbe, så i hvert fald en af kvinderne fik mén af det resten af livet.

»Der er ikke nogen ting, der giver ro i sind og tanke som at arbejde for sig selv«. I deres ægteskab på de små ejendomme har kvinderne oplevet 2-3 voldsomme kriser. Tiden under første verdenskrig, 1930'erne og rationeringerne under 2. verdenskrig. Alligevel lyser der glæde og tilfredshed ud af det slidsomme liv. Erindringens slør hjælper utvivlsomt, men der er også værdier, der har dybde som f.eks. nabo-hjælpsomhed ved fester, sygdomme og arbejde. Men også over de særlige vilkår at kunne holde fri, når de selv ville. Trods små kår var man sin egen herre.

Mange af kvinderne stammer fra børnerige familier. En f.eks. fra et hjem, hvor de var ni børn, der var født i løbet af 11 år. En anden fra et hjem, hvor der var 12 børn født i løbet af 20 år. Var det barndommens vilkår, der var en af årsagerne til fødselsbegrænsningen i det 20. århundrede? Det tyder det på. »Vi var ikke plaget med børn, kun en datter fik vi«. - »Min mand sagde også, før vi blev gift, at så mange børn skulle vi ikke have. Det skulle hans børn ikke stå model til, ja så fik vi kun to børn«. - Men der er også erindringer af kvinder, der fik mange børn. Lægen havde intet råd, der kunne forhindre! Alle kvinderne har født deres børn i hjemmet. De fik hjælp af jordemoderen og nabokonerne. En udtalelse som, »vi koner betragtede den tid, vi lå i barselsseng, som en ferie« viser, at fødsler betragtedes som en naturlig del af livet. Der var ikke den store blæst om situationen hverken før eller efter. Kvinderne arbejdede stort set som vanligt, men de fik altså en lille »ferie« på langs.

Kun en af kvinderne har haft arbejde uden for hjemmet. I 1947-48 fik hun en stilling på sognebiblioteket, hvor hun fik den fyrstelige sum af 200 kr. om året. Det var imidlertid en sag, der gav skår i ægteskabet, idet ægtemanden følte sig såret over, at konen tjente mere end ham. - Kvinderne ved, at der blev set ned på de mænd, der havde en kone, der gik på arbejde. Kunne han mon ikke forsørge hende? Sådan lød det i krogene. Følgelig var det naturligvis mændene, der sad på penge-kassen. Det skinner imidlertid igennem i erindringerne, at kvinderne har gjort alt hvad de kunne for at have deres eget lille forråd af penge, så de selv kunne disponere inden for husholdning, tøj og børn. »Hønsene blev passet godt. De skulle jo lægge æg, så der kunne blive penge til brugsen«. Æg, bær og håndarbejde var de midler, der blev benyttet. Andre udsagn taler sit tydelige sprog om mænd og kvinders forskellige vilkår. Mens manden sov til middag, strikkede konen strømper. - Mens mæn-

dene spillede kort, hæklede og strikkede konerne. »Mor var først oppe, sidst i seng«. »Det var altid min tur – som den ældste pige til at vaske op. Det blev aldrig diskuteret, da de næste fire søskende var drenge«. På trods af, at kvinderne nævner uligheden mellem kønnene og den »mandfolkestolthed«, der ikke skulle rokkes, så ved de også, at de overfor deres drenge ikke har søgt at ændre forholdene. En af kvinderne nævner dog, at spiren til »rødstrømpen« blev lagt den dag, hun blev gift og præsten brugte det gamle bryllupsritual. »I hustruer indordne eder under eders egen mænd«.

Trods al tale om ligestilling – og der er sket meget i de senere år – så ses det i bogen, *Vi der valgte landet* – at der er mange fordomme, der stadig trænger sig på, ikke mindst når kvinder vælger landbruget som erhverv og ikke blot får det som en gave blandt andre ved brylluppet.

Gennem tiderne har der altid været kvinder – enker dog især – der har stået som ejere af godser, gårde eller husmandsbrug. Hertil kommer det store antal af medhjælpende hustruer. I de senere år er kvinder også begyndt at søge ind som elever på landbrugsskolerne, landbohøjskolen og som landvæsenselever på gårdene. Ulla Skovsbøl Knudsen – selv landbrugsuddannet – har samlet omkring 30 interviews og bearbejdet dem for udgivelse. Bidragene stammer fra kvinder, der er født mellem 1896 og 1963. Der er mange tankevækkende beretninger om kvinder, der valgte en landbrugsuddannelse på trods af tradition og gængse normer. Det er imidlertid ikke så lige en sag, ikke så meget på grund af arbejdsart som på grund af deres køn. Kvinder har altid arbejdet i landbruget, men de har været svære at få øje på fordi de altid, også i historiebøgerne, er blevet usynliggjort. I omverdenens øjne bliver det derfor så meget desto mere kontroversielt, når en kvinde driver en landbrugsejendom, eller når kvinder tager en faglig uddannelse inden for erhvervet.

Det fremgår blandt andet af bogen, at det ikke er let at være »karl« og at skulle forhandle løn på det frie marked, sådan som forholdene stadig byder. Det er heller ikke problemfrit at være afhængig af at bo i en familie og være involveret i fremmedes forhold. Disse vilkår har måske altid været svære, men de står ikke centralt aftegnet i den først omtalte bog. Der er sket meget i den måde, hvorpå mennesker opfatter deres integritet i løbet af de sidste 50–60 år.

Hvorfor vælger kvinder en landbrugsuddannelse? Fordi de vil arbejde i det fri, kunne tilrettelægge deres eget arbejde, fordi de følger, at der er flere udfordringer end i det traditionelle kvinde-

arbejde eller fordi, som en siger: »Jeg har et liv, hvor alle de små ting, jeg foretager mig, har betydning for de mennesker, jeg bor iblandt. Jeg synes, jeg har fundet en af de sjældne niches, hvor arbejdet er en del af tilværelsen og tilværelsen en del af arbejdet. Og det er jeg glad for!«

Af beretningerne fremgår det, at nogle af kvinderne har forladt erhvervet efter nogle år som »landmænd«. Dette skift begrundes blandt andet med, at de ikke orker at blive ved med at kæmpe for at blive accepteret som kvinder, og fordi nogle synes, at arbejdet er for svært at kombinere med det at have børn. (Børn har tidligere haft en meget naturlig plads i landbruget, men landbruget er ikke, hvad det har været). Andre nævner, at det økonomiske pres og tallene der beständig siger, at man er for dårlig, ikke er til at holde ud. De økonomiske vilkår i landbruget er selvfølgelig svære både for mænd og kvinder. Det har været hårde tider for landbruget i de sidste år ikke kun økonomisk, men også socialt og psykisk. Hertil kommer, at landbruget byder sine folk en hård skole. En »skole« som kvinder måske er hurtigere til at opgive end mænd. Selvmord blandt landmænd er desværre noget, der ikke er uhørt. »Hvad er det, der gør«, siger en af kvinderne, »at mange bønder ikke kan sige stop. Hvad er det, der gør de ikke kan sige fra, før de står med rebet i hånden, og hanebjælken er den eneste mulighed, de har tilbage?« Det er noget af det samme, der ligger bag, når en landmand hellere går rundt og er sløj i tre måneder end ligger i sengen i tre dage.

Kvindernes beretninger er bundet sammen af udgiverens digte og noveller. Og det ses, som så ofte før, at litteratur kan forløse tanker, som kun sjældent kommer frem i faglige skrifter.

Bogen kan sagtens kritiseres for sine udgiverprincipper. Der mangler noter og henvisninger. Mange af erindringerne er korte og unuancerede. Bogen er imidlertid væsentlig og uomgængelig på andre områder. Den giver én synsvinkel på landbruget – en kvindesynsvinkel – der ganske vist er vel ensidig, men der rejses nogle centrale spørgsmål og bogen giver et perspektiv på erhvervet som alt for længe har været overset. Man kunne ønske, at også mænd gav ord til det at være bundet – i sjæl og tanke – til det engang så stolte erhverv. Der ville herved fås et meget mere indgående indblik i de vilkår, der har præget/præger mange af os, der har rod i landbosamfundet. En sådan landbohistorie ville blive særdeles vedkommende.

Til sidst skal det nævnes, at Kirsten Klein og Joyce Grosswiler har prydet bogen med nogle usædvanlige gode fotos og tegninger.

Bodil K. Hansen

Jes Autrup: Landsbydreng og Svend på Valsen. En fattigdrengs erindringer (1881–1907). Historisk Samfund for Ribe Amt i samarbejde med Lokalhistorisk Arkiv for Fåborg sogn. 94 s., Ill. Kr. 86,50.

Gunnar Nielsen: Et godt liv – trods alt. Redigeret af Eske K. Mathiesen. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder 1986. 136 s., Ill. Kr. 90,-.

I 1942 nedskrev Jes Autrup sine erindringer fra sin barndoms- og ungdomstid. Manuskriptet lå ubenyttet hen, til det kom til Lokalhistorisk Arkiv for Fåborg sogn.

Størstedelen af erindringerne handler om barndomsårene. Jes Autrups hjem blev opløst, da han var 4 år, og fra da af måtte han tjene til føden, til han 13 år gammel kom i smedelære.

Da Jes Autrups barndomshjem blev solgt, fulgte han selv med i købet – han skulle have ophold dér det næste halve år. Egentlig skulle han være hos sin far, men da denne var omvandrende snedker, kunne Jes ikke komme med. Det næste opholdssted var en nabofamilie, derefter var det fattiggården. Da han var 6 år, kom han ud at tjene på en plads, som faderen havde skaffet ham. Sådan fulgte pladserne de næste år.

Arbejdet varierede ikke meget fra det sædvanlige; vogten, trækken med dyr til marked, markarbejde, gravning af tørv og af mergel (dette dog først i konfirmationsalderen).

Jes Autrup giver sig god tid til at fortælle om de ting, han er interesseret i. Der er nogle fine gennemgange af interiøret flere steder, bl.a. af Åstrup kro og købmandshandel. Gennem beskrivelserne af menneskene viser han tilsvarende en fin sans for karakteriserende detaljer – f.eks. holdning til spil om penge, krømandens omsorg for, at folk ikke drikker sig fulde i kroen. Lokale skikke – f.eks. i forbindelse med handler, en af vestjydens foretrukne beskæftigelser – er præcist beskrevet, ligeledes befolkningens reaktion på »futmælken« og margarinen.

På egen hånd skaffede Jes Autrup sig en læreplads hos en lokal smed, men på grund af mesterens behandling (han havde ret til at fremstille træskobeslag til eget salg, men mesteren brød sig ikke om at give kullene til det), rømte han til en smed i Esbjerg, hvor han blev svend.

Efter udstået læretid tog Jes Autrup på valsen, mest i Tyskland. Økonomisk var det ikke særligt indbringende, og han kom ud for lidt af hvert. Her lyser fagstoltheden ud af erindringerne. Der er ligeledes fine beskrivelser af forskellige episoder.

Det var meget fattige og af og til barske vilkår for fattigdrengen, men mennesket klarede sig. Beretningerne er væsentlige ud fra deres fine beskrivelse af vilkår og lokalt liv. Der er få, men gode illustrationer, og redaktionen har i forordet meget

fortjenstfuldt fortalt om overlevering af manuskript og om forfatteren selv.

»Et godt liv – trods alt« er titlen på Gunnar Nielsens beretning om sin barndom og sit liv som slagter på Kalundborgegnen. Støttet af optegnelser, regnskaber og et stort fotoalbum fortæller han om et liv præget af arbejde – men også af livsglæde, familiesammenhold og åbenhed.

Gunnar Nielsen blev født på en gård på Røsnæs 1916. Det faldt ikke i hans lod at blive gårdmand, og han prøvede lidt af hvert, til han en smule tilfældigt kom i slagterlære. Først var han hos en mester, senere på Kalundborg Slakteri. Her var han svend 1937–50, men meget af tiden på arbejdsfordeling. I 1950 åbnede han en slagterforretning i Raklev, som han på grund af slidgigt måtte lukke i 1977. Et par år kunne han dog stadig drive røgeri.

Den røde tråd gennem erindringerne er virksomhed. Godt nok er Gunnar Nielsen i mange år tvunget til at skaffe sig biindtægter – men indimellem får man det indtryk, at han simpelthen ikke kan sidde stille. Skildringen af tiden som svend er i høj grad præget af kampen for at skaffe sig og familien udkommet: hjemmeslagtning, under krigen tørvegravning, flåning af husdyr, slagtning af bævere (skulle bl.a. give en god rullepølse), ulovlig ålestangen o.s.v. Også når der skulle spares, var han med, bl.a. ved byggeriet af forretningen.

Slakterforretningen voksede pænt. Han fik to varebiler, og hans egen tid gik med vareture og slagtninger. Imens blev butikken passet af familie og ansatte. I halvferdserne kunne konkurrencen fra supermarkederne mærkes, og da han samtidig blev slemt plaget af slidgigten, lukkedes slagterforretningen.

På mange måder er beretningerne værdifulde. Først og fremmest får vi et godt indtryk af en slagterforretning på landet, mens disse eksisterede. Der er et meget fint helhedspræg – vi får at vide om økonomi, ansatte og medhjælpende familie, arbejdsområder, funktioner, ferie m.v. Herved giver de også et fint eksempel på den lille selvstændiges livsform. Desuden giver bogen et godt indtryk af bibeskæftigelser i tredive og fyrre for en meget foretagsom person.

Andre spændende aspekter kommer mere indirekte frem – relationer til kautionister, håndværkere, naboer. F.eks. fik nogle håndværkere i et par år leveret varer på kredit, derefter byggede de til på hans hus. Den endelige afregning foregik over de næste år, igen i form af slagtervarer. Der er mange fine eksempler på usynlige bånd mellem landboerne. Desværre bliver noget kun ved antydningerne. At Gunnar Nielsen var en flittig spillemænd, bekræftes kun gennem gengivelsen af en annonce.

Bogen er godt illustreret med billeder fra familiealbummet. Lidt færre, men større gengivelser havde været bedre.

Som antydet i det foregående, er der tale om meget spændende erindringer med et helhedspræg og af en snart forsvunden erhvervsgruppe. Man kan heller ikke undgå at komme til at synes om slagterfamilien i Raklev.

Peter Korsgaard

Erik Helmer Pedersen og Niels Brühl: Niartharum. En illustreret beskrivelse af Nærum fra istid til nutid. Udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune. 1986. 55 s. Kr. 91,00, for medlemmer kr. 61,00.

Betegnelsen »Niartharum« forekommer i et brev fra pave Urban den III., dateret 21. oktober 1186 og er til dato den ældst forekomne betegnelse for lokaliteten *Nærum* i Søllerød Sogn nord for København. Med dette som udgangspunkt fejredes i efteråret 1986 Nærums 800 års jubilæum – og bogen her er således begivenhedens obligatoriske jubilæumsbog.

Den er skrevet af to forfattere: Erik Helmer Pedersen har behandlet perioden fra de ældste tider (i bogen opfattet som istiden) til ca. 1900, og Niels Brühl har behandlet perioden fra ca. 1900 til 1986. I Niels Brühls fremstilling er indføjet en del barn- og ungdomserindringer, først og fremmest fra 1940'ernes Nærum. Bagerst er bogen forsynet med en årstalsliste med angivelse af vigtige begivenheder og hændelser 1900–1986.

Nærums *samlede historie* har hidtil været behandlet i to fremstillinger: Eiler Nystrøm: *Fra Nordsjællands Øresundskyst*, bd. I-II, spec. s. 332–348 (1938) og Gunnar Sandfelds mammutværk: *Søllerød – som det var engang*, spec. III. samling (1975). Eiler Nystrøms fremstilling er kortfattet, men næsten tavs om tiden efter 1900; Gunnar Sandfelds er meget detaljeret og uhyre problematisk, hvis man ønsker en *samlet, rimelig kortfattet oversigt over Nærums udvikling gennem tiden*.

Det må derfor siges, at der trods Gunnar Sandfeld var behov for en fremstilling som den nu foreliggende; og stort set synes jeg, det er lykkedes at give en rimelig god, kortfattet oversigt.

Naturligt nok ligger hovedvægten i fremstillingen frem til 1900 på udviklingen inden for landbruget. Men desværre er en række andre forhold helt eller næsten helt ladt ude af betragtning – f.eks. lokaladministration, skolevæsen, fattigvæsen.

Bogens 2. del – udviklingen efter 1900 – har en helt anden karakter. Den samler på udmærket vis de gårdhistoriske tråde op og behandler levende først og fremmest grosserer Alfred Christensens mange opkøb og udstykninger. Og herudover tages der her fat på et utal af andre aspekter – vejplaner, Nærumbanen, skole og fritid, udbygningsplaner etc., etc.

Bogen er – som det fremgår af forordet – blevet til i stor hast, og det præger den desværre. At fremstillingen her ikke leverer originale bidrag, men i hovedsagen hviler på trykt litteratur, lægges der ikke skjul på – men der savnes alligevel så mange facetter af historien, at der aldrig bliver tale om en *samlet oversigt over udviklingen* i området. Yderligere vanskelig bliver forståelsen, fordi læsningen forudsætter et meget omfattende kendskab til den lokale geografi.

Erik Kann

Danmarks kirker. Ribe amt. 2. bind hæfte 15 og 16. Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag 1987. Ved Ebbe Nyborg og Niels J. Poulsen. Side 1161–1410. Kr. 110,-.

De to hæfter omfatter kirkerne i Kvong, Nørre Nebel, Lydum og Henne (hft. 15) samt Lønne, Ål, Ho, Oksby (hft. 16) og afslutter kirkeværkets 2. bind.

Vester Horne herreds kirker har næsten alle en kompliceret bygningshistorie der både udviser fællestæk, f.eks. at så mange af dem er blevet forlænget meget tidligt, og forskelligheder f.eks. i anvendelsen af granit og tuf – nogle er påbegyndt i granit og afsluttet i tuf (Nørre Nebel, Janderup, Ål, Outrup) – og kun to af dem har apsis. Et par af dem er yderligere blevet flyttet i tidens løb – Lønne kirke på grund af sandflugt og misligholdelse, og Oksby (nye) kirke som afløste Danmarks sidste stråttækte kirke. Den sidste giver forfatterne anledning til en af værkets få bebrejdelser (selv om lysten tit må være der!): »Ingen talte til fordel for dens bevaring af historiske og antikvariske grunde« (s. 1392). Om de mange og ofte indviklede bygningsændringer gives der god besked, og der må ligge et kæmpearbejde bag den ret komprimerede beskrivelse.

En læg læser vil med særlig interesse kaste sig over beskrivelserne af inventaret, som jo er det en besøgende almindeligvis har mulighed for at se. Et usædvanlig rigt middelalderinventar er bevaret og tyder på velhavende kirkeejere, men genbrug har været udbredt og peger mod sparsommelighed. De to ting strider heller ikke mod hinanden. F.eks. har Nørre Nebel genbrugt en gotisk altertavle fra o. 1475 i den senere renæssancealtertavle, det samme er sket i Henne. I Ho er et gammelt monstransskab genanvendt i prædikestolen, og i Henne er alterbordspanelet med portrætter af tre krigskarle fra Tredivårskrigen genbrugt fra den nærliggende Hennegård. Genbruget kan dog gå for vidt som f.eks. når korstræet fra et krucifiks i Ål kirke blev anvendt til skrivebord (s. 1332). Heldigvis blev den spændende Kristusfigur bevaret, en sjælden, romansk figur fra o. 1225. Men som nævnt har middelalderlige figurer overlevet i de fleste kirker,

og efter smag og temperament kan man foretrække Madonna i solgissel i Henne eller den siddende Madonna i Ho.

Flere kirker har bemærkelsesværdige kalkmalerier. Malerierne i Ål er ofte beskrevet og flotte er de. Forlægget er romansk, udførelsen i hovedsagen Kornerups 100-år gamle opmaling. Nørre Nebels malerier er et besøg værd. De realistiske billeder af knokkelmanden med sin le og syndefaldet med en uddrivelsesengel med et enormt sværd. Også de syv dødssynder findes her, selv om Nørre Nebel kun har seks. Endelig det unikke billede af en uærlig tiendeyder som en engel redder fra fortabelsen – eller slås engel og djævel om ham?

I et par af kirkerne kan man få lejlighed til at betragte nyere kalkmalerier. I Lydum kirke J.

Urup Jensens store opstandelsesmaleri fra 1950–52 og i Kvong Poul Høms pågående og diskutabile malerier fra samme periode.

Der er som altid meget at hente i kirkebeskrivelserne og i det fortræffelige noteapparat. Blandt glæderne er også de smukke og teknisk fine fotos af helheder og detaljer. De sort-hvide må man tilføje for farvebillederne er kikset. Man sammenligner omslagsbilledet på hæfte 15 fra Lydum kirke med det tilsvarende side 1225, omslaget på hæfte 16 fra Oksby med hæftets side 1389, og kirkeskibet fra Ho side 1377 som er helt forkert i skibets flag og rummets baggrund. Det er synd for et ellers så velillustreret værk. Mere synd end at man vil placere Ål kirke 1 km *sydøst* for Borre by.

Verner Bruhn